

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА

ПО ТУ СТОРОНУ АРАГАЦА

Археологические исследования посвященные
памяти
Телемака Хачатряна

Издательство «Гитутюн»
Ереван 2018

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS RA

BEYOND ARAGATS

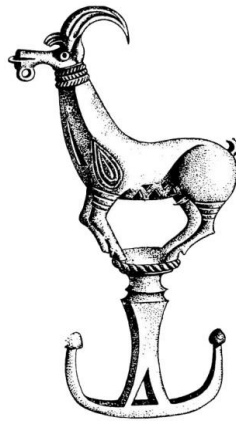
Archaeological Studies in Memory of
Telemak Khachatryan

Publishing House "Gitutyun"
Yerevan 2018

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱԳԱԾԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված
Տելեմակ Խաչատրյանի
հիշատակին

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
Երևան 2018

ՀՏԴ 902/904
ԳՄԴ 63.4
Ա. 825

Հրատարակվում է Տ. Խաչատրյանի ընտանիքի հովանավորությամբ

Հրատարակվում է

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի,
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի,
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի
գիտական խորհուրդների որոշմամբ

Խմբագիր՝

Հայկ Ավետիսյան (պ.գ.դ.)

Խմբագրի տեղակալ՝

Արսեն Բոբոխյան (պ.գ.թ.)

Խմբագրական խորհուրդ՝

Պավել Ավետիսյան (պ.գ.դ.), Ռուբեն Բադալյան (պ.գ.դ.),
Աշոտ Փիլիպոսյան (պ.գ.դ.), Համլետ Պետրոսյան (պ.գ.դ.),
Էդիկ Մինասյան (պ.գ.դ.), Իգիթ Ղարիբյան (պ.գ.դ.),
Ֆրինա Բաբայան (պ.գ.թ.), Հայկ Հակոբյան (պ.գ.թ.),
Հակոբ Սիմոնյան (պ.գ.թ.), Արտակ Գևուհի (պ.գ.թ.)

«ԱՐԱԳԱՍԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ»

Ա. 825 Հնագիտական հետազոտությունները նվիրված Տելեմակ
Խաչատրյանի հիշատակին

Ներկայացվող ժողովածուն նվիրված է XX դ. անվանի հնագետ Տելեմակ
Խաչատրյանի հիշատակին: Այն ներառում է հայ և միջազգային մասնագետների
հետազոտությունները Հայկական լեռնաշխարհի ու հարակից տարածքների
տարբեր դարաշրջանների հնագիտական խնդիրների վերաբերյալ: Գիրքը
նախատեսված է ինչպես մասնագետների, այնպես էլ հնագույն Հայաստանի
պատմության և մշակույթի խնդիրներով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 902/904
ԳՄԴ 63.4

ISBN 978-5-8080-1323-0

© «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018

© Ֆրինա Բաբայան, 2018

ՎԱՂՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԵՎ ԻՌԼԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԽԱՉԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆՈՐ ԳՅՈՒՏԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Համլետ Պետրոսյան
Երևանի պետական համալսարան

Ներածություն

Հանրահայտ է¹, որ հայ-իռլանդական մշակութային փոխառնչությունների առումով մի շարք հետազոտողների կողմից պատմա-մշակութային որոշ Եական փաստերի կողքին հատուկ ուշադրության է դարձվել իռլանդական բարձր խաչերի և խաչքարերի միջև եղած ընդհանրությունների փնտրողներին²:

Բարձր խաչերը, որոնք հիմնականում թվագրվում են 9-րդ և 12-րդ դարերով և իռլանդական ամենահայտնի քրիստոնեական կոթողներն են (նկ. 1), որպես կանոն, բաղկացած են քարի մի քանի առանձին կտորներից. գանգվածեղ հիմք, շրջանի մեջ ներառված խաչով պսակվող սյուն, գլխարկ, որը երբեմն գմբեթանման է, իսկ երբեմն էլ փոքրիկ տնակ՝ պսակված թեք տանիքով: Կտորներն իրար են ամրացված ելուստ-փոսորակների համակարգով:

Այս կոթողների ամենից աչքի ընկնող առանձնահատկությունը շրջանի մեջ ներառված խաչն է, որի թևերը հաճախ դուրս են գալիս շրջանից: Շրջանը երկակի բացատրություն ունի. որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ այն տեխնիկական դետալ է և ներմուծվել է որպես հորիզոնական թևերի հենարան: Ուրիշները գտնում են, որ շրջանը կամ պսակը հաղթանակի խորհրդանշան է, որ ծագում է հռոմեական կամ վաղքրիստոնեական արվեստից: Կոթողների Եական առանձնահատկություններից են ֆիգուրատիվ քանդակները՝ տեղադրված բնի, խաչի, գլխարկի, եզակի դեպքերում նաև խարսխի վրա: Սյուները տեսարաններով պատվում են, որպես կանոն, չորս կողմերից, հորինվածքները ներառվում են քառանկյուն շրջանակների մեջ: Հիմնական թեմաները՝ խաչելություն, հարություն, մուտքը Երուսաղեմ, Քրիստոսը աշակերտների հետ և այլն, վերցված են հին ու նոր կտակարաններից ու անվավեր ավետարաններից և դասավորված որոշակի հաջորդականությամբ³:

Հայկական վաղքրիստոնեական կոթողները (4-7-րդ դարեր)

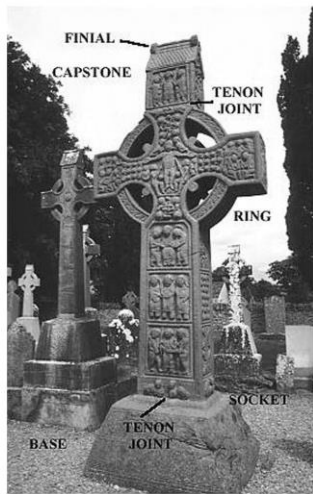
Չնայած իռլանդական բարձր խաչերը խաչքարի հետ համեմատելու փորձերին՝ դժվար չէ նկատել, որ խաչքարերն իրենց ծավալային լուծումով՝ քառակող բարձր պատվանդան և տափակ ոչ այնքան սլացիկ սալ, խիստ բուսատերկրաչափականացված հորիվածք, որը տեղադրվում է սալի արևմտահայաց երեսին, այնքան էլ մոտ չեն այս կոթողներին: Փոխարենը համեմատությունն ավելի մոտ նմանություններ է երևան

¹ Հոդվածի անգլերեն տարբերակը տե՛ս Petrosyan H., Similarities between the early Christian Armenian monuments and Irish high crosses in the light of new discoveries, Ireland and Armenia: Studies in Language, History and Narrative, Journal of Indo-European Studies, Monograph Series 6; Institute for the Study of Man, Washington D.C., 2012, p. 169-180.

² Richardson H., Scarry J., An introduction to Irish high crosses, Dublin, 1990, p. 21-22, հայկական և վրացական հուշարձանների հղումով: Տե՛ս նաև Richardson H., The jewelled cross and its canopy, in From the Isles of the North. Early Medieval art Ireland and Britain, Belfast, 1994, p. 177-186.

³ Harbison P., Irish high crosses with the figure sculptures explained, Drogheda, 1994, p. 11-14.

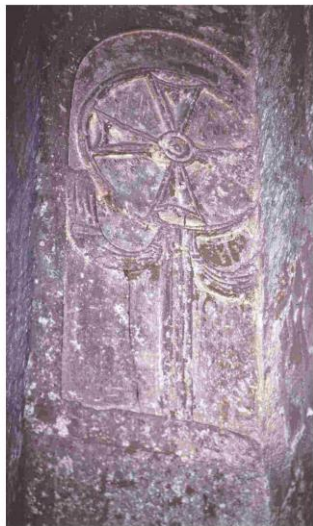
բերում հայ վաղքրիստոնեական կոթողների հետ: Վերջիններս, որպես կանոն, բաղկացած են գետնախարսիսից, պատվանդանից, սյունից, խոյակից, խաչակալից, պսակվում են ազատ թևերով խաչով. դրանք ավելի սլացիկ են, քան խաչքարերը, հաճախ կրում են հին և նոր կտակարանների թեմաներով պատկերաքանդակներ: Սակայն այս ամենով հանդերձ մինչև վերջերս էլ հայտնի վաղքրիստոնեական կոթողներում բացակայում էր իռլանդական կոթողներին բնորոշ ամենաեական մանրամասնը՝ շրջանի մեջ ներառված արծակ թևերով կամ աժուր խաչը: Ուշագրավ է, որ Յիլարի Ռիչարդսոնը՝ բարձր խաչերի և խաչքարարերի ընդհանրություններով ի մոտո զբաղված ամենահայտնի հետազոտողը, որպես բարձր խաչերի ամենամոտ զուգահեռներ է քննարկել թևավոր խաչքարերը, և ի մասնավորի՝ Յարանց վանքի 1639 թ. հայտնի խաչքարը, որի արևելահայաց երեսի խաչահատումն առնված է շրջանի մեջ (նկ. 2):

1

2

3

4

Նկ. 1-4

Վերջին տարիների փնտրտուքներն ու հնագիտական պեղումները երևան են բերել նոր ընդհանրություններ բարձր խաչերի և հայկական վաղքրիստոնեական կոթողների միջև: Մեր կողմից մի քանի տարի առաջ որպես իռլանդական խաչերի հետ համեմատության օբյեկտ ավելի կարևորվել են այսպես կոչված ձողաբարձ խաչերը, որոնք առավել հայտնի են 5-7-րդ դարերի քանդակային հորինվածքներից⁴: Դրանք բաղկացած են խարիսխ-պատվանդանից, սյունից և շրջանի կամ կիսաշրջանի մեջ ներառված խաչից: Դատելով հայտնի քանդակներից՝ այս խաչերը կարելի է բաժանել անշարժ և շարժական տեսակների: Առաջին դեպքում դրանք ունենում են զանգվածեղ պատվանդան, կարճ ձող, երբեմն էլ խաչատակի խոյակ, մի քանի օրինակներում խաչակիր շրջանը հենվում է գույգ սյուների վրա: Օրինակ՝ Լեռնակերտի սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու երկբացվածք պատուհանից վերև գտնվող քանդակում՝ երկու աստղազարդ վարդյակների արանքում տեղադրված շրջանի մեջ ներառված բլթակազարդ խաչը, կարճ ձողի օգնությամբ ամրացված է եռաստիճան պատվանդանի վրա⁵: Երերույքում մի քառակող կոթողի քանդակում բեկբեկյալ գծով հարդարված երիզափակ շրջանի մեջ ներառված և երկձողի վրա ամրացված խաչը կանգնեցված է երկաստիճան պատվանդանի վրա: Ծիծեռնավանքի քանդակներից մեկում ձողի վրա խաչը ներառող զարդարուն շրջան-պսակից ներքև ամրացված են նաև թռչունի թևեր հիշեցնող արմավատերևային զարդեր: Ընդ որում, դատելով որոշ քանդակներից, խաչից բացի, որը, որպես կանոն, ներառվում էր շրջանի մեջ, ձողը կարող էր հարդարվել դրոշների կամ շտանդարտներին բնորոշ այլ մանրամասներով՝ քառանկյուն վառ-գործվածքով, ինչպես տեսնում ենք Թայիսի Վանք-խարաբայի կոթողների վրա, ժապավեններով, ականթի կամ արմավի ցողուններ, թևեր, և նույնիսկ թռչուններ հիշեցնող զարդերով (ինչպես տեսնում ենք, օրինակ, Աքորու, Երերույքի, Ծիծեռնավանքի, Մուղնու, Օծունի խաչաքանդակներում, նկ. 3):

Որպես անշարժ խաչաձողի օրինակ նշենք Քասաղի մի կոթողի պատվանդանի հայտնի քանդակը (նկ. 4), ուր միաստիճան պատվանդանի վրա ամրացված խաչաձողի երկու կողմերում (խաչը ներառող շրջանը հենվում է ուղղանկյուն անզարդ ճակատով խոյակի վրա) կանգնած են երկու անձինք՝ մեկը թերևս լուսապսակով (ըստ Բ. Ն. Առաքելյանի), մյուսը՝ երկար թրով զինված: Ձախ պատկերը ձեռքերը պարզել է դեպի խաչը (նույնիսկ հավանական է, որ մի ձեռքով բռնել է խաչը ներառող շրջանակից): Ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք խաչի երկրպագության տեսարանի հետ: Ըստ Բ. Ն. Առաքելյանի՝ այստեղ ներկայացված են Գրիգոր Լուսավորիչն ու Տրդատ արքան⁶: Այս առումով ուշագրավ է, որ բյուզանդական արվեստում՝ հետևելով համապատասխան լեգենդին՝ խաչի վերացման տեսարանում խաչի երկու կողմերում երկրպագողների դիրքում պատկերվում են Կոստանդիանոսն ու նրա մայր Յեղինեն⁷, հետևաբար խաչն էլ ներկայացնում է այն բազմաթիվ օրինակներից մեկը, որ, համաձայն դարձի լեգենդի, կանգնեցվում էին ի նշան նոր հավատի հաղթության: Խաչը պատկանում է շրջանի մեջ ներառված դասական տիպին՝ ակ-բլթակներ խաչա-

⁴ Պետրոսյան Ջ., Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008, էջ 52:

⁵ Асратян М., Армянская архитектура раннего христианства, Москва, 2000, табл. 90.

⁶ Առաքելյան Բ., Չայկական պատկերաքանդակը 4-7-րդ դարերում, Երևան, 1949, էջ 43:

⁷ Даркевич В., Прикладное искусство, в кн.: Культура Византии: вторая пол. 7-12 вв., Москва, 1989, с. 532, 533. Richardson H., նշվ. աշխ., էջ 179, նկ. 4b:

հատումում և թևերի լայնացող հատվածներում, նշատերևներ՝ թևերի միջակայքերում: Եթե պատկերված կերպարների բարձրությունն ընդունենք մոտ 160-170 սմ, ապա կարող ենք հավաստել, որ խաչածողի ընդհանուր բարձրությունը կազմել է մոտ 210-220 սմ, ինչն ուղղաձիգ քարակոթողների միջին բարձրության համեմատ ցածր է մոտ 1-1,5 մետրով:

Շրջանի մեջ ներառված ձողաբարձ խաչերի բազմաքանակությունը հիմք էր տալիս ենթադրել, որ վաղմիջնադարյան խաչակիր կոթողները թևավոր ծավալային հայտնի խաչերից բացի կարող էին կրել նաև շրջանի մեջ ներառված ծավալային խաչեր՝ դրանով իսկ երևան բերելով տիպաբանական խիստ մոտ նմանություններ իռանդական քարե խաչերի հետ: Զարե ձողաբարձ խաչերի առաջին օրինակները հայտնաբերվել են միայն վերջին երեք տարիների ընթացքում. դրանք բոլորն էլ ծագում են Արցախի Տիգրանակերտի պեղումներից և նրա շրջակայքից:

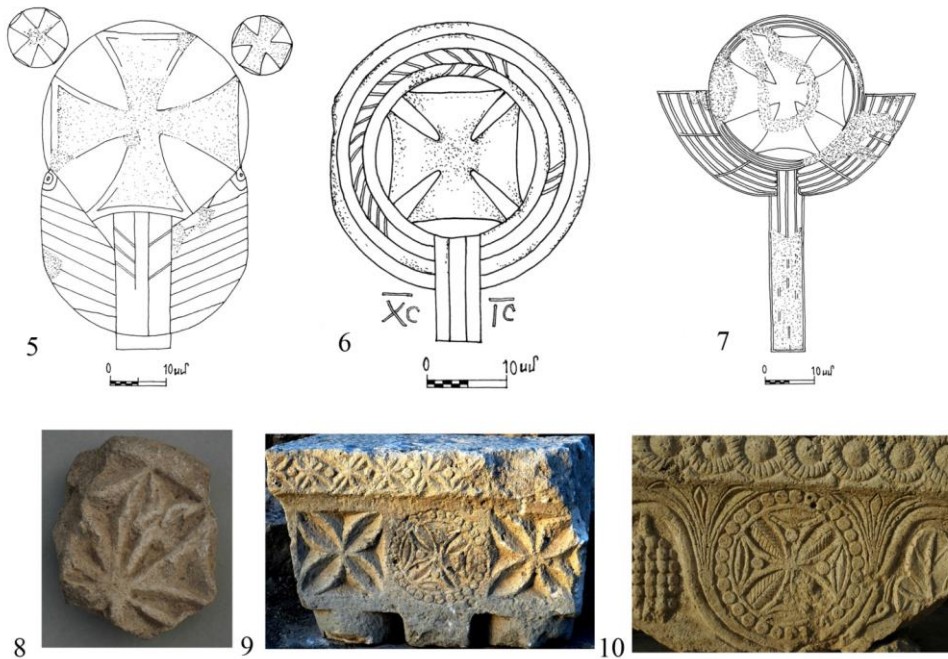
Նախ նշենք, որ շրջանի մեջ ներառված խաչերով պսակվող կոթողների քանդակներով աչքի է ընկնում Տիգրանակերտի շրջակայքում գտնվող վաղքրիստոնեական ժայռափոր հսկա համալիրը: Այստեղ խաչային հորինվածքներն ուղեկցում են ուխտավորին՝ համալիր տանող ժայռափոր ճանապարհի ողջ երկարությամբ՝ մի տեսակ նմանվելով խաչի ճանապարհին⁸, ապա պսակում եկեղեցու, գավթի ու տապալաբակի ժայռեղեն պատերը: Խաչերով են պսակվել նաև համալիրի ստորոտով անցնող ժայռափոր ջրանցքի պատերը⁹: Խաչային հորինվածքների նման տեղադրությունը հիմք է տալիս խոսել ժայռեղեն ողջ միջավայրի խաչայնացման մասին, լանդշաֆտի սրբազնացման մի ձև, որ հետագա դարերում իրականացված ենք տեսնում նաև խաչքարերի օգնությամբ Հայաստանի տարբեր վայրերում, օրինակ, Ազատ, Հրազդան և Ախուրյան գետի հովիտներում¹⁰:

Տիգրանակերտի հունարեն և հայերեն արձանագրություններով ուղեկցվող խաչային հորինվածքների մեջ կարելի է հանդիպել շրջանի և կիսաշրջանի մեջ ներառված խաչերով կոթողների, որոնց մի մասն ունեն նաև ծաղկային ու թռչնային լրացուցիչ հարդարումներ (նկ. 5, 6, 7): Շրջանի մեջ ներառված խաչաքանդակների հոյակապ օրինակներ են տվել և Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակի պեղումները: Մի դեպքում դա թևավոր քարե խաչի խաչահատման կլոր ներդիր է, որտեղ շրջանի մեջ ներառված խաչը տեղադրված է շուշանների միջավայրում (նկ. 8, այս առումով շատ նման Արցախի մի այլ վաղքրիստոնեական տաճարի՝ Ծիծեռնավաքի քանդակներից մեկին), երկրորդ դեպքում այն կավե մի սկավառակ է, որի մասին քիչ ավելի մանրամասն կխոսենք ստորև, երրորդ դեպքում դրանք շքամուտքերի խոյակների հոյակապ նմուշներ են, որտեղ հավասարաթև խաչերը ներառված են կլոր բլթակներով հարդարված երիզ ունեցող շրջանների մեջ՝ տեղադրված մի դեպքում աստղային (լուսատուների), երկրորդ դեպքում՝ այգային-խաղողային միջավայրում (նկ. 9, 10):

⁸ Խաչի ճանապարհը (via crux) քրիստոսաբանական համակարգում խորհրդանշում է այն «կոնկրետ» ճանապարհը, որն անցել Քրիստոսը, դրանով իսկ խորհրդանշելով և այն փրկության ճանապարհը, որ պիտի անցնի յուրաքանչյուր հավատացյալ:

⁹ Մանրամասն տե՛ս Петросян Г., Киракосян Л., Раннехристианский культово-пещерный комплекс арцахского Тигранакерта - Пещеры как объекты истории и культуры: материалы международного научного форума, Воронеж - Дивногорье, 19-22 апреля 2016, Воронеж, 2016, с. 165-170.

¹⁰ Петросян Г., Роль хачкара в организации священного пространства - In Mythical Landscapes Then and Now, Yerevan, 2006, p. 251-260, 290-292.

Նկ. 5-10

Շրջանի մեջ ներառված քարե խաչեր. վերջին գյուղերը

Վերջապես դառնանք շրջանի մեջ առնված քարե խաչերին: Դրա առաջին օրինակը (Նկ. 11) գտնվել է 2006 թվականին՝ Խաչենագետի¹¹ միջնահովտից՝ Զոլատակ գյուղից: Ամենայն հավանականությամբ այն ծագում է գյուղի մերձակայքում գտնվող Մեծարանից սուրբ Հակոբավանքից, որն Արցախի վաղըրիստոնեական ամենահայտնի համալիրներից մեկն է¹²: Հարկ է նկատել, որ այն եզակի է ողջ հայ մշակույթում այն առումով, որ եթե մինչ այդ հայտնաբերված թևավոր խաչերը պատկանում են լատինական տիպին և ունեն ազատ թևեր, ապա սա հավասարաթև խաչ է և առնված է շրջանի մեջ: Ինչպես տեսանք, շրջանի մեջ առված խաչերը վաղ խաչային հորինվածքների ամենատարածված ձևերից են: Ավելին, որոշ հորինվածքների առանձին մանրամասներ վկայում են, որ դրանց արտապատկերման առաջնային նախօրինակները եղել են շրջանի մեջ ներառված ձողաբարձ ծավալային խաչերը:

Եվ միայն պատահականություն պիտի համարել, որ մինչ օրս նման ծավալային խաչերի բեկորներ չեն հայտնաբերվել: Խաչը մշակված է երկու կողմերից էլ. մեկ կողմից շատ ավելի մանրամասն (ենթադրում ենք՝ արևմտյան): Թևերի լայնացող հատվածներն ու խաչահատումը ընդգծված են մեկական բլթակներով: Ինքը շրջանն իր հերթին հենվել է ծավալաքանդակային արմավազարդի վրա, որն էլ, հավանական

¹¹ Խաչենագետը Արցախի երկրորդ ջրառատ գետն է, որի վերին հոսանքում գտնվում է հայտնի Գանձասարի վանքը, իսկ ստորին հոսանքում տեղադրված է Արցախի Տիգրանակերտը:

¹² Խաչաբեկորը հայտնաբերել ենք պատահաբար, երբ հետազոտում էինք Զոլատակի և շրջակայքի խաչքարերը: Այն այժմ պահվում է Արցախի պատմա-երկրագիտական թանգարանում:

Է, ստորին մասի ելուստով ամրացվել է խաչակալին: Շրջանի մեջ ներառված առնվազն չորս ծավալային խաչերի բեկորներ են տվել Տիգրանակերտի պեղումները: Դրանցից երկուսից պահպանվել են եռանկյունի կտրվածքներով շրջանակները: Ընդ որում՝ մեկ օրինակի վրա (սկ. 12), որը գտնվել է քաղաքային մեծ եկեղեցու պեղումներից, ներքուստ պահպանվել են խաչաթևերի միացման ջարդվածքները: Նրա վրա հետագայում արված կոպիտ անցքը կարող է վկայել, որ շրջանակը խաչով հանդերձ կոթողի ջարդվելուց հետո նոր արված անցքի օգնությամբ կախվել է ինչ-որ տեղից, գուցե եկեղեցու պատից: Երկրորդը գտնվել է խաչի մի թևի բեկորի հետ միասին (սկ. 13). այն չափերով ավելի փոքր է, քան նախորդը:

11

12

13

14

15

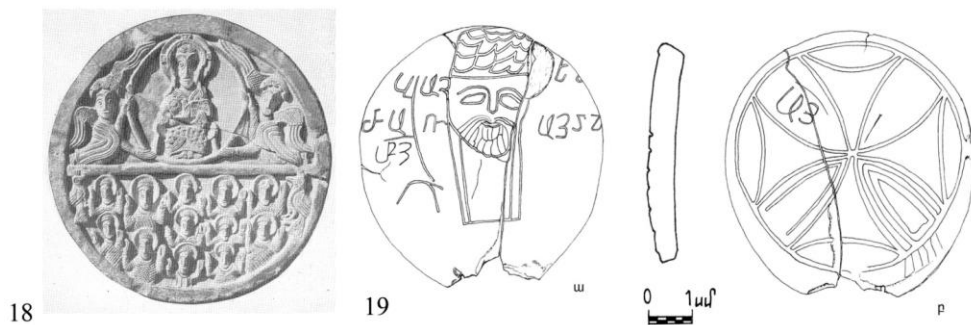
16

17

Նկ. 11-17

Երրորդ բեկորը պահպանվել է շրջանի և խաչի հատվածով հանդերձ (նկ. 14), չորրորդ բեկորի դեպքում (նկ. 15, այն գտնվել է Միջնաբերդի պեղումների ժամանակ), որի հետ գտնվել են նաև արմավագարդի քանդակներ. շրջանի մեջ ներառված լինելու հանգամանքը միայն ենթադրելի է: Մի բեկոր էլ հայտնի է Տիգրանակերտից մոտ ութ կմ հեռու գտնվող Գյավուրկալայի պեղումներից¹³: Խաչը և փորագիր եռանկյունիներով հարդարված շրջանը այն համարյա նույնական են դարձնում Տիգրանակերտում գտնված երկրորդ օրինակի հետ: Եթե նկատի ունենանք, որ Տիգրանակերտը տեղադրված է կրաքարե հզոր լեռան վրա, ապա բացառված չէ, որ հենց Տիգրանակերտն ու նրա շրջապատն են (շնորհիվ իրենց հզոր և որակյալ քարհանքերի հաղիսացել) նման կոթողների պատրաստման հիմնական կենտրոններից մեկը:

Նկ. 18-19

Այսպիսով, վերջին գյուտերը վկայում են, որ Հայաստանում վաղմիջնադարում բավականին տարածված են եղել նաև շրջանի մեջ ներառված խաչերով ավարտվող կոթողները: Մեզ հայտնի օրինակները չափերով շատ ավելի համեստ են, քան հայտնի իռանդական խաչերը, սակայն կարելի է հուսալ, որ կգտնվեն և ավելի մեծաչափ օրինակներ:

Ֆիգուրատիվ քանդակներ

Դառնալով հայկական վաղ կոթողների մաս կազմող ծավալային խաչերի վրա առկա ֆիգուրատիվ քանդակներին՝ առայժմ կարող ենք հղել միայն մի քանի բեկորային օրինակներ, որոնք ծագում են Տավուշից և Լոռուց: Մի դեպքում այն սրբի պատկեր է՝ թևավոր խաչի վրա (նկ. 16), ծագում է Կողբից և պահվում է Սանահնի վանքում: Երկրորդ դեպքում դրանք թևավոր խաչի բեկորներ են (գտնված Շնողից)՝ հորիզոնական թևերին ավետարանիչների (գուլցե և առաքյալների) դիմաքանդակներով (նկ. 17)¹⁴: Հաջորդը խաչահատման մեջ ազուցվելիք սկավառակ է՝ Համբարձման տեսարանով (նկ. 18) գտնվել է պատահաբար Դովեղում. և այժմ պահվում է Հայաստանի ազգագրության և ազգային-ազատագրական պայքարի պետական թանգարանում: Սրան զուտ տեխնիկապես մոտենում է Տիգրանակերտի պեղումներից գտնված կավե սկավառակը՝ դիմերեսին մորթե փափախ կրող տղամարդու

¹³ Վահիդով Ռ., Հնագիտական պեղումները Գյավուր կալայում, Ադրբեջանի Նյութական մշակույթը, հ. 4, Բաքու, 1965, աղ. 6 (ադրբեջաներեն):

¹⁴ Այն իր ֆեյսբուքյան դիմապատին հրատարակել է ազգագրագետ Սուրեն Հոբոսյանը:

դիմապատկերով և հայերեն արձանագրությամբ (նկ. 9), դարձերեսին շրջանի մեջ ներառված խաչով և հայերեն արձանագրություններով¹⁵: Այս վերջին գտածոն թույլ է տալիս հավաստել, որ ֆիգուրատիվ քանդակների տեղադրումը խաչի վրա, անկախ պատրաստման կյուրթից, որոշակի տարածում ունեն:

Քարձր խաչերին նմանվող հետսագույն կոթողներ

Ավելի ուշ, իններորդ դարի կեսերից սկսած, երբ լայնորեն տարածում են գտնում խաչքարերը, վաղբրիստոնեական սյունանման կոթողները սկսում են անհետանալ:

Մենք միայն երկու օրինակ կարող ենք վկայակոչել, որոնք թվում է, թե կապ ունեն շրջանի մեջ ներառված ծավալուն խաչի հետ:

Նկ. 20-22

Չնարավոր է քարե շրջանի մեջ ներառված ծավալային նախօրինակից է ծագում Տաթևի հայտնի սյան թևավոր խաչը (նկ. 20), որը թեև արտաքնապես կլորացող վերնամասով տափակ սալ է, բայց խաչի ետնախորքի լիակատար հեռացման շնորհիվ բաղկացած է ծավալային խաչից և այն ներառող շրջանակից: Ընդորում նկատենք, որ ներկա աժուր խաչասալը լավագույն դեպքում կարող է վերաբերել 15-16-րդ դարերին (ավելի հավանական է 17-րդ դարով թվագրելը): Տեխնիկապես նման լուծում ունեցող մի եզակի խաչքար էլ ծագում է Չովհաննավանքից: Նրա վերին կեսն իրենից ներկայացնում է կամարածև քանդակագարդ ծավալային շրջանակ, որի մեջ ներառված է կենտրոնական խաչի վերին թևը (նկ. 21), իսկ խաչահատումը ներքևից շեշտում են զույգ միջանցիկ անցքերը: Այժմ էջմիածնում, սուրբ Չոփսիսիմեի բակում պահվող այս խաչքարի բեկորները (դրանք այժմ հմտորեն ի մի են բերված և մետաղական շրջանակով ամրացված) հրատարակել է Չովսեփ Ստրժիգովսկին¹⁶, ով, ցավոք, կոթողն առանց որևէ հիմքի թվագրել է 7-8-րդ դարերով: Իրականում, այն 11-րդ դարի

¹⁵ Պետրոսյան Յ., Ժամկոչյան Ա., Չայերեն արձանագրություններով սկավառակ Արցախի Տիգրանակերտից, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 2009, էջ 166-176:
¹⁶ Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, Bd. 1, S. 257, Abb. 287.

սկզբներին վերաբերող մի խաչքար է, որը բնութագրվում է խաչատակի խիստ ծավալուն հորիզոնական արմավագարդով, խաչի թևերի հյուսածո եռանելուստ երկատուներով, երկրաչափական և բուսական քանդակների հմուտ համադրությամբ:

Եվ ինչպես նշեցինք սույն քննության սկզբում, հետսագույն թևավոր խաչքարերը, որոնց ամենավաղ օրինակը հայտնի է 12-րդ դարից (նկ. 22), կարող են ենթադրելի դարձնել, թե դրանք ծագում են վաղ խաչակիր կոթողներից, իսկ դրանցից մեկն էլ՝ արդեն հիշատակված Յարանց վանքի խաչքարը (նկ. 2) հնարավոր է որպես նախատիպ է ունեցել շրջանի մեջ ներառված թևավոր խաչով պսակվող որևէ կոթող:

Եզրակացություն

Այս քննությունը հնարավոր է դարձնում հավանական համարել, որ Յայաստանում գոնե 5-րդ դարից ի վեր գոյություն են ունեցել շրջանի մեջ ներառված խաչով պսակվող կոթողներ, որոնց որոշ օրինակներ կրել են նաև պատկերաքանդակներ: Դրանց նմանությունը հետսագույն իռանդական բարձր խաչերի հետ ավելի քան ակնհայտ է: Սակայն, թե ինչքանով դրանք կարող էին իռանդական խաչերի համար իրական նախատիպերի դեր խաղալ, մի խնդիր է, որ հնարավոր կլինի լուծել նոր գյուտերի և ավելի հանգամանալից քննության շնորհիվ:

Յայաստանում նման կոթողների ամբողջական օրինակների իսպառ բացակայությունն՝ ի տարբերություն իռանդականների, ունի շատ համոզիչ բացատրություն: Դա արաբ նվաճողների անհանդուրժողական վերաբերմունքն էր բացօթյա ցանկացած տիպի խաչակիր կոթողների հանդեպ՝ վկայված մի շարք գրավոր տեղեկություններով¹⁷: Պատահական չէ, որ արաբական լծի թուլացմանը զուգահեռ ձևավորված խաչքարային մշակույթը ոչ միայն հրաժարվեց ծավալուն խաչերի օգտագործումից, այլև համարյա երկու դար չօգտագործեց մինչև արաբական արշավանքն այնքան լայն տարածում գտած պատկերաքանդակը:

¹⁷ Այդ փաստերի և իրողության քննությունը տե՛ս Պետրոսյան Յ., Խաչքար, էջ 88-89: